

Larysa Lukianova

(Państwowa Akademia Nauk Pedagogicznych Ukrainy)

KSZTAŁCENIE USTAWICZNE W KONTEKŚCIE ROZWOJU ZAWODOWEGO W SZCZEGÓLNOŚCI NAUCZYCIELI

Słowa kluczowe: oświata dorosłych; humanistyczny model kształcenia; współczesne społeczeństwo; współczesne tendencje oświaty dorosłych; oświata przez całe życie.

LIFELONG LEARNING IN THE CONTEXT OF CAREER DEVELOPMENT IN PARTICULAR REFERRING TO TEACHERS

Key words: adult education; humanistic model of education; modern society; contemporary trends in adult education; lifelong education.

Rozwój współczesnego społeczeństwa wymaga od jednostki niezależnej, samowystarczalnej osobowości, posiadania intelektu, własnej woli oraz zdolności działania w dynamicznie zmieniającym się kontekście społecznym. W takich warunkach praktyka edukacyjna wywiera coraz większy wpływ na charakter socjalno-ekonomiczny, polityczny oraz kulturowy rozwoju społeczeństw na świecie, co nadaje jej znaczenia systemotwórczego. Tak więc zagwarantowanie swobodnego dostępu do oświaty przez całe życie jest kwestią priorytetową, możliwą wyłącznie po gruntownej modyfikacji praktyki kształcenia dorosłych.

Należy podkreślić, iż dzięki zmianom ogólnocywilizacyjnym, które nastąpiły pod koniec XX i na początku XXI w., globalnemu przyspieszeniu rozwoju społecznego i wydłużeniu się długości życia uświadomiono sobie, jak ważną rolę pełni kształcenie ustawiczne we współczesnym społeczeństwie. Zgodnie z założeniami Rady Europejskiej dotyczącymi tendencji rozwoju krajów Wspólnoty Europejskiej współczesny człowiek powinien uczyć się przez całe życie.

Uczestnictwo w kształceniu ustawicznym w dobie społeczeństwa informacyjnego jest jedynym sposobem na skuteczne przystosowanie się człowieka do zmian wynikających z postępu cywilizacyjnego. Bogactwo form organizacyjnych oświaty dorosłych sprawia, że edukacja stała się dobrem dostępnym dla wszystkich, bez względu na wiek, poziom wykształcenia czy zasobność

portfela¹. Zgodnie z ideą myśli andragogicznej ludzie dorośli chcą uczestniczyć w edukacji, nie czynią tego tylko wtedy, gdy nie uświadamiają sobie odczuwanych w tym zakresie potrzeb². Nowy typ rozwoju ekonomicznego, coraz bardziej rozpowszechniony w społeczeństwie informacyjnym, zmusza człowieka do kilkakrotnej zmiany zawodu w ciągu życia, ustawicznego podwyższania kwalifikacji.

Zostało udowodnione, iż obecnie uczelnie wyższe nie mogą zapewnić swoim absolwentom wiedzy, która byłaby wystarczająca nie tylko w prowadzeniu całej dalszej działalności zawodowej, ale również umiejętności znalezienia się w różnych obecnych sytuacjach życiowych. Ponadto intensywne pojawianie się nowych informacji oraz ciągłe ich odnawianie (co 5-10 lat), wymaga odświeżania wiedzy, która pozwoli sprostać wymogom, stawianym nam przez życie.

Wykształcenie zdobyte podczas studiów nigdy nie jest w stanie wyczerpać wielości problemów, które napotka nauczyciel podczas pracy w zawodzie, pisze Alicja Poliwka-Gorczyńska. Stąd coraz częściej i mocniej podkreśla się konieczność przygotowania nauczycieli do nowych wyzwań i zmian, które są codziennością społeczeństwa opartego na wiedzy³.

Podstawową zasadą kształcenia ustawicznego, zdaniem Lengranda, jest zachowanie ciągłości i systematyczności procesu uczenia się, co zapewnia, z jednej strony, stały rozwój, a z drugiej — uchroni przed zdezaktualizowaniem zdobytej wiedzy⁴.

Według amerykańskich ekonomistów, poziom wiedzy zawodowej, którą mają przyswoić współcześni specjaliści co roku wzrasta o 20%. W Stanach Zjednoczonych została wprowadzona definicja „pół rozpad kompetencji” — okres, kiedy od momentu zakończenia uczelni na skutek nowej naukowej i technicznej informacji, kompetencja specjalistów spada o 50%. Ogólnie biorąc, co cztery lata odbywa się „pół rozpad kompetencji” współczesnych lekarzy, nauczycieli, menedżerów. Jako skutek, nawet absolwenci uczelni, przestając uczyć się, bardzo szybko stają się nosicielami nieaktualnej wiedzy.

Tak więc sfera oświaty obecnie splata się z ekonomiczną sferą życia społeczeństwa, a działalność oświatowa staje się ważnym komponentem jego rozwoju ekonomicznego. Poza tym informacja oraz wiedza teoretyczna są strate-

¹ T. Aleksander, *Motywy kontynuowania nauki na studiach zaocznych*, [w:] *Teoretyczne i praktyczne aspekty edukacji kulturalnej oraz oświaty dorosłych*, pod red. T. Aleksandra, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006.

² *Edukacja: jest w niej ukryty skarb: Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji ds. Edukacji dla XXI wieku*, pod przewodnictwem J. Delors'a (przetł. z fr. W. Rabczuka), Stowarzyszenie Oświatowców Polskich, Warszawa 1998.

³ A. Poliwka-Gorczyńska, *Kształcenie ustawiczne nauczycieli. Potrzeba czy konieczność?* [Elektroniczny ресурс]: Reżim dostępu 11.01.2017: http://dydaktyka.uni.lodz.pl/wp-content/uploads/2015/07/06_Poliwka-Gorczy%C5%84ska_Alicja_pop.pdf

⁴ P. Lengrand, *An Introduction to Lifelong Education*, Paris 1970.

Kształcenie ustawiczne w kontekście rozwoju zawodowego w szczególności nauczycieli

gicznymi środkami państwa, a poziom rozwoju oświaty w znacznym stopniu określa jego bezpieczeństwo narodowe.

Specjalną rolę w procesie kształcenia i edukacji ustawicznej przypisuje się nauczycielom, którzy powinni być organizatorem pracy, przykładem aktywności intelektualnej, powinni znać i stosować różne metody uczenia się i nauczania oraz twórczo wypracowywać nowe rozwiązania⁵. Potrzeba rozwoju u nauczycieli wynika przede wszystkim ze specyfiki zawodu oraz jego funkcji — kształcącej, wychowawczej, opiekuńczej i kulturowej. Wraz z rozwojem zawodu nauczyciela i jego modernizacji rozwija się i wzbogaca system doskonalenia zawodowego i samokształcenia nauczycieli.

Z punktu widzenia J. Półturzyckiego, edukacja ustawiczna to ważna strategia dla Europy. Pozwoli ona stworzyć europejskie społeczeństwo uczące się, z którego wyłoni się społeczeństwo postępu zdolne zapewnić Europie niezależność wobec gospodarczych i społeczno-politycznych potęg z innych kontynentów, zwłaszcza wobec Ameryki, Japonii i Chin⁶.

Jak twierdzą uczeni, przemiany społeczno-ekonomiczne zmuszają do udoskonalenia systemu oświaty dorosłych jako instytucji społecznej, jest ona bowiem jednym z najbardziej wpływowych czynników postępu ekonomicznego i socjalnego, odnowy moralno-duchowej oraz rozwoju społeczeństwa⁷.

Sensu oświaty ustawicznej można upatrywać przede wszystkim w jej ukierunkowaniu na usunięcie widocznych sprzeczności pomiędzy:

- orientacją oświaty na przyswojenie sobie jak największej ilości wiedzy a gwałtownym zwiększeniem się informacji ogólnej;
- kulturowo-narodową specyfiką oświaty, jej ukierunkowaniem na wąską specjalizację, a potrzebą współczesnego rozwoju technologicznego standardów oświaty;
- szybko zmieniającym się i komplikującym systemem społecznym a całościowym postrzegania świata, a oświatą obliczoną na względną stabilność sytuacji.

Zaznaczmy, że sfera oświaty ustawicznej w wąskim tego słowa znaczeniu powinna zapewnić kwalifikacje na odpowiednim poziomie. W szerokim kontekście natomiast jest powołana do tego, aby zagwarantować dostęp do oświaty, zapewnić otwartość oświaty zarówno na płaszczyźnie poziomej, jak i pionowej, odpowiednią jakość kształcenia, dzięki czemu osoby dorosłe będą mogły sprostać konkurencji, staną się mobilne itd.

⁵ J. Półturzycki, *Dydaktyka dla nauczycieli*, Wyd. Novum, Płock 2002.

⁶ J. Półturzycki, *Źródła i tendencje rozwojowe edukacji ustawicznej* [Електронний ресурс]: Режим доступу 15.08.2016: <http://www.e-mentor.edu.pl/artukul/index/numer/7/id/97>

⁷ Е.П. Тонконогая, *Тенденции развития образования взрослых как социального института* / Е.П. Тонконогая // Проблемы непрерывного образования: педагогические кадры. — 1998. — № 11. — С. 16–18.

Paul Lengrand także stwierdził, że kształcenie ustawiczne bywa różnie rozumiane. Niektórzy widzą w nim wyłącznie kształcenie, doskonalenie i przekwalifikowanie zawodowe, inni autorzy utożsamiają je z oświatą dorosłych w ujęciu szerszym niż tylko kształcenie zawodowe. Lengrand uważa, że kształcenie ustawiczne jest to zespół działań zmierzający do stworzenia nowego systemu edukacyjnego⁸.

Oświata ustawiczna charakteryzuje się elastycznością i dynamizmem, szybko reaguje na wszystkie współczesne wymagania oraz osobiste potrzeby dorosłego człowieka. Tak więc ogólnie znaczenie oświaty dorosłych na obecnym etapie rozwoju społeczeństwa można sprowadzić do następujących czynników:

1) uświadomienia sobie przez każdego człowieka własnej przynależności do światowej wspólnoty z jej ogólnymi i profesjonalnymi tendencjami kulturowymi jako wynik procesu globalizacji;

2) dynamiki procesów i zjawisk zachodzących w środowisku, które należy sobie uświadomić, zaakceptować je i adaptować się do nich;

3) zwiększenia przestrzeni informacyjnej, istotnych merytorycznych zmian informacji, co wymaga umiejętności ich ponownego opracowania, przeniesienia i wykorzystywania w nowych warunkach, korzystania z nowoczesnych technologii;

4) wzmocnienia swojej subiektywnej pozycji w społeczeństwie, co wymaga samodzielności i odpowiedzialności za własny standard życia;

5) wzrostu roli jednostki, jej zainteresowań, zdolności komunikacyjnych.

Zwróćmy uwagę, iż kryzys systemowy, spowodowany kardynalnymi zmianami w relacjach społeczno-ekonomicznych, aktywne dążenia na świecie do gospodarki rynkowej zmieniły sytuację w sferze oświaty dorosłych. Zmiany te, jak twierdzą uczeni, są niejednoznaczne i mają zarówno pozytywne (uświadomienie sobie przez wspólnotę światową roli oświaty dorosłych), jak i negatywne (skrócenie terminu nauczania, komercjalizacja wielu kierunków oświaty dorosłych, regionalizacja oświaty) przejawy.

Sądzić można, że obecnie w oświacie dorosłych przeważają zmiany pozytywne.

Po pierwsze — jest to rozgałęzienie celów i kierunków oświaty. Spośród znanych i ustalonych już celów — społecznego, adaptacyjnego oraz informacyjnego coraz ważniejsze staje się odnowienie stabilności, dynamicznego rozwoju społeczeństwa, samokształcenie się jednostki, rozwój jej postawy obywatelskiej oraz sfera życia codziennego i zawodowego; spośród nowych celów oświaty, które dopiero zaczynają nabierać znaczenia w naszym kraju, a są już dobrze znane w krajach europejskich, wymienić można oświatę osób starszych, profesjonalne kształcenie osób niepełnosprawnych, edukację ludzi czasowo pozbawionych wolności.

⁸ P. Lengrand, *An Introduction to Lifelong Education*, Paris 1970.

Kształcenie ustawiczne w kontekście rozwoju zawodowego w szczególności nauczycieli

Po drugie — jest to urozmaicenie usług oświatowych, które świadczone są dorosłym w firmach, na szkoleniach korporacyjnych, krótkoterminowych kursach i seminariach, szkoleniach produkcyjnych, a także popularne dzisiaj nauczanie prywatne (np. uczenie się języków obcych, kursy prawa jazdy itd.).

Po trzecie — transformacja aktywnych struktur oświaty dorosłych w bardziej elastyczne, spełniające współczesne wymogi (np. utworzenie na bazie szkół wieczorowych wielofunkcyjnych Centrów Oświaty Dorosłych, przekształcenie kół zainteresowań w uniwersytety trzeciego wieku; modyfikacja kursów podwyższania kwalifikacji itd.). Charakterystyczną cechą współczesnej oświaty dorosłych jest nie tylko udział podmiotu nauczania w wyborze kierunku kształcenia, ale także w wyborze i strukturyzacji treści nauczania, jego form, technologii i tempa, a także aktywne wykorzystywanie współczesnych technologii informacyjnych.

Tak więc zmiany w sferze oświaty dorosłych są bezpośrednio związane z procesami, mającymi miejsce w socjalno-ekonomicznym oraz politycznym życiu społeczeństwa, a jednocześnie mają charakter tendencji. Spróbujmy na tej podstawie wydzielić i przeanalizować najważniejsze tendencje w oświacie dorosłych.

Najważniejszą tendencją we współczesnej edukacji przez całe życie jest transformacja i rozszerzenie jej pola treściowego. Obecnie edukacja, a szczególnie oświata dorosłych przestaje być utożsamiana wyłącznie z nauczaniem formalnym. Dzisiaj wszelkie działania traktowane są jako oświata, jeżeli mają one na celu ukierunkowanie i modelowanie zachowania jednostki poprzez przekazywanie wiedzy, rozwój nowych umiejętności oraz nawyków. Ma miejsce instytucjonalizacja różnych, w tym również wcześniej nieistniejących form oświaty. Według danych Instytutu UNESCO w krajach rozwiniętych ilość dorosłych uczestników programów oświatowych poza granicami kształcenia formalnego znacznie przewyższa ilość dzieci i nastolatków, którzy się uczą. Przesunięcie od pierwotnego (podstawowego, średniego, wyższego) wykształcenia do kształcenia ustawicznego, trwającego przez wszystkie okresy życia dorosłego jest charakterystyczne prawie na całym świecie.

Analiza badań naukowych dowodzi, iż rozwój oświaty formalnej i informacyjnej jest wymogiem, stanowiącym główny czynnik rozbudowy demokratycznych procesów w edukacji⁹.

Szwedzki uczony G. Blid twierdzi, iż nieformalna oświata ma głębsze korzenie historyczne niż formalna¹⁰. Zwróćmy uwagę, iż obecnie system oświaty nieformalnej w krajach rozwiniętych znajduje się na jednym poziomie, a czasem nawet przewyższa oświatę formalną, ponieważ to właśnie tutaj człowiek znajduje optymalne warunki do twórczego rozwoju osobowościowego.

⁹ Методическая комиссия Европейского комитета «Обучение в течение всей жизни». — [Электронный ресурс]. Режим доступа 15.08.2016: <http://jsbheffidun.ru/docs/20001030>

¹⁰ H. Blid *Learn and Act with Study Credits*. — Stockholm: Nykopia Tryck AB, 2000. — 193 p.

Konceptualna tendencja ustawicznego kształcenia dorosłych. Filozoficzno-pedagogiczna idea kształcenia ustawicznego jest odzwierciedleniem kilku założeń merytorycznych. Po pierwsze jest to przedłużone przyswajanie sobie przez jednostkę doświadczenia kulturowego z wykorzystaniem wszystkich ogniw systemu oświaty; po drugie jest to przestrzeganie zasad organizacji obowiązującego systemu edukacji, polityki oświatowej, ukierunkowanej na stworzenie warunków do nauczania człowieka przez całe jego życie; po trzecie zapewnienie logicznego wzajemnego powiązania oraz kolejności poszczególnych ogniw oświaty. Ciągłe zdobywanie nowej wiedzy, metodyki i opanowywanie technologii jest czynnikiem koniecznym do utrzymania odpowiedniego poziomu kwalifikacji specjalistów, co też uzasadnia główną ideę współczesnej oświaty — jej ustawiczność, określającą strategiczne założenia procesu społecznego. Uczniowie dowodzą, iż nawet prestiżowe uniwersytety na całym świecie nie są w stanie zagwarantować w pełni kompletnego wyższego wykształcenia, a swoich absolwentów uznać za naprawdę wykształconych specjalistów. Dlatego też niezwykle istotnym zadaniem współczesnych uczelni jest przygotowanie jednostki, „zdolnej do uczenia się”, czyli fachowców gotowych do uczenia się przez całe życie.

Tendencja zmiany samej koncepcji oświaty ustawicznej z przygotowania funkcjonalno-zawodowego na rozwój jednostki. Jeszcze niedawno oświatę przez całe życie rozpatrywano w dość wąskim kontekście, przeważnie ekonomicznym, ściśle związanym ze zwiększeniem szans na zdobycie zatrudnienia. Dzisiaj misja edukacji w ogóle, a edukacji dorosłych w szczególności jest o wiele szersza i polega na zachęceniu obywateli do udziału w wieloaspektowym życiu społecznym nie tylko na rynku pracy. Potrzeba kształcenia się w ciągu całego życia wywiera coraz większy wpływ na odnowienie stabilizacji, dynamiczny rozwój społeczeństwa, jego sfery społecznościowej, zawodowej oraz życia codziennego. Kształcenie ustawiczne we wszystkich jego wymiarach — formalne, nieformalne, informacyjne ukierunkowane jest na samodoskonalenie się jednostki, a więc powinno być wspierane przez państwo. To właśnie takie podejście w połączeniu z zapewnieniem prawa jednostki do kształcenia się w każdym wieku jest podstawową normą aktów ustawodawczych w rozwiniętych krajach europejskich.

Tendencja ewoluowania wiedzy w wartościowe źródło wiedzy społeczeństwa informacyjnego. W rozwoju społecznym coraz wyraźniejszy staje się fakt, iż źródłem dochodu staje się wiedza, innowacje oraz formy i środki ich praktycznego wprowadzenia. Obecnie wiedza zaczyna zajmować najwyższe miejsca w rozwoju ekonomicznym, a w związku z tym radykalnie zmienia się rola oświaty w sferze życia społecznego i wzajemna zależność takich dziedzin, jak oświata i ekonomia. Jeden z wariantów szacowania zysku oparty jest o teorię ludzkiego kapitału, według której wiedza i kwalifikacje zatrudnianych pracowników są

kapitałem, przynoszącym zysk, a poświęcony czas oraz środki niezbędne do zdobywania wiedzy i nawyków są inwestycją w niego¹¹.

Jednocześnie w teorii i praktyce zarówno europejskiej, jak i światowej dotyczącej kształcenia ustawicznego zostały sformułowane główne zasady, w oparciu o które odbywa się rozwój tego kierunku edukacji na świecie. Są one bazowe i uniwersalne, więc mogą być również wykorzystywane do rozwoju systemu oświaty w każdym kraju: nowa bazowa wiedza i nawyki dla wszystkich; zwiększenie inwestycji w zasoby ludzkie; innowacyjna metodyka wykładania i nauczania; nowy system oceniania zdobytego wykształcenia; rozwój systemu konsultacyjnego; zbliżenie oświaty do jednostki.

Wnioski

Strategiczna fundamentalna idea odnowienia systemu kształcenia przez całe życie staje się wartością równie cenną, jak rozwój jednostki, społeczeństwa, kultury, stopniowo zaczyna być najważniejszym elementem polityki państwowej, określana jest jako metodologiczny regulator rozwoju zarówno jednostki, jak i państwa w ogóle, zapewnia nowe standardy rozwoju, otwiera nową historyczną epokę. Konieczność doskonalenia systemu kształcenia ustawicznego wiąże się z faktem, iż poziom wykształcenia społeczeństwa powinien wyprzedzać poziom jego rozwoju, szczególnie w sferze socjalnej i produkcyjnej ekonomii. Podczas gdy „ontologizacja rozwoju moralno-duchowego (oświecenie) człowieka dorosłego realizowane w granicach jego akceptacji jako subiekta ducha, człowieka, który w niełatwych poszukiwaniach harmonii pomiędzy wartościami materialnymi i duchowymi zwalczając w sobie «człowieka» wkracza w strefę nadludzkiej wewnętrznej (boskiej) istoty i rozumie, że utwierdzać w świecie należy nie samego siebie, ale porządek panujący wokół”¹².

Kształcenie się w ciągu całego życia jest więc coraz bardziej znaczące we współczesnym społeczeństwie, jego najważniejsze tendencje, to: wzrost znaczenia komponentu wiedzy we współczesnym rozwoju socjalno-ekonomicznym, dyseminacja, urozmaicenie treści, formy i metod, transformacja ustalonych struktur oraz przekazników oświaty dorosłych.

¹¹ А.Л. Симбирёва, *Внутрифирменное обучение: теория и практика осознанной необходимости*. — [Электронный ресурс]: Режим доступа 17.01.2016: <<http://www.hr-hunter.com/lib/practicum/28>>

¹² В.И. Подобед, В.В. Горшкова, *Ведущие тенденции развития образования взрослых в России и странах СНГ* / В.И. Подобед, В.В. Горшкова // *Человек и образование*. — 2007. — № 6. — С. 8–12.

Streszczenie

Niniejszy artykuł poświęcony jest problemowi kształcenia ustawicznego, humanistyczny sens, który polega, przede wszystkim, na usunięciu widocznych sprzeczności. Autor pokazuje jak bardzo istotną rolę na współczesnym etapie rozwoju społeczeństwa odgrywa oświata przez całe życie oraz edukacja dorosłych jako jej istotny składnik. Opisano szereg czynników, wskazujących na humanistyczną rolę tej dziedziny oświaty, a mianowicie: świadomość przynależności do światowej wspólnoty, stworzenie możliwości adaptacji do gwałtownych zmian we współczesnym społeczeństwie, wzrost roli jednostki, jej zainteresowań i osobistych możliwości.

W artykule zaprezentowano również to jak w ostatnich latach zmieniło się podejście do funkcji kształcenia ustawicznego w kontekście rozwoju zawodowego, w tym zawodu nauczyciela. Pokazano, że modyfikacje w sferze kształcenia ustawicznego są bezpośrednio związane z procesami, mającymi miejsce w socjalno-ekonomicznym oraz politycznym życiu społeczeństwa, a jednocześnie mają charakter tendencji. Są to: transformacja i rozszerzenie pola treściowego oświaty, zmiana samej koncepcji edukacji dorosłych z przygotowania funkcjonalno-zawodowego na rozwój jednostki, ewoluowanie wiedzy w wartościowe źródło wiedzy społeczeństwa informacyjnego, konceptualna tendencja ustawicznego kształcenia dorosłych.

Summary

This article is devoted to the problem of lifelong learning, in the humanistic sense, which is based on the removal of visible conflict. The author shows the fact that education plays very important role in the modern stage of development of society, both in lifelong and adult education as its essential component. A number of factors indicating the humanistic role in this field of education have been described, namely: awareness of belonging to the world community, creating opportunities of adaption to rapid changes in contemporary society, increased role of the individual, personal interests and capabilities.

The article also presents how in recent years the approach has changed to the function of lifelong learning in the context of professional development in the teaching profession. It has shown that modifications in the field of lifelong learning are directly related to the processes taking place in the socio-economic and political life of society, and at the same time set trends. These are: the transformation and expansion of the content of education, changing the concept of adult education with the preparation of functional and professional individual development in the evolution of knowledge as a valuable source of knowledge of the information society, and the conceptual trend of adult lifelong education.

Literatura

- Aleksander T., *Motywy kontynuowania nauki na studiach zaocznych*, [w:] *Teoretyczne i praktyczne aspekty edukacji kulturalnej oraz oświaty dorosłych*, pod red. T. Aleksandra, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006.
- Blid H., *Learn and Act with Study Circles*. — Stockholm: Nykopia Tryck AB, 2000. — 193 p.
- Edukacja: jest w niej ukryty skarb: Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji ds. Edukacji dla XXI wieku*, pod przewodnictwem Jacques'a Delorsa (przetł. z fr. W Rabczuk), Stowarzyszenie Oświatowców Polskich, Warszawa 1998.
- Lengrand E., *An Introduction to Lifelong Education*, Paris 1970.
- Poliwka-Gorczyńska A., *Kształcenie ustawiczne nauczycieli. Potrzeba czy konieczność?* [Elektronnyj resurs]: Reżim dostępu 11.01.2017: http://dydaktyka.uni.lodz.pl/wp-content/uploads/2015/07/06_Poliwka-Gorczy%C5%84ska_Alicja_pop.pdf

Kształcenie ustawiczne w kontekście rozwoju zawodowego w szczególności nauczycieli

- Подобед В.И., Горшкова В.В., *Ведущие тенденции развития образования взрослых в России и странах СНГ*, Человек и образование. — 2007. — № 6. — С. 8-12.
- Półturzyski J., *Dydaktyka dla nauczycieli*, Wyd. Novum, Płock 2002.
- Półturzyski J., *Źródła i tendencje rozwojowe edukacji ustawicznej* — [Электронный ресурс]:
Режим доступа 15.08.2016 <http://www.e-mentor.edu.plartykuVindex/numer/7/id/97>
- Симбирёва А.Л., *Внутрифирменное обучение: теория и практика осознанной необходимости*. — [Электронный ресурс]: Режим доступа 17.01.2016: < <http://www.hr-hunter.com/lib/practicum/28>>
- Тонконогая Е.П., *Тенденции развития образования взрослых как социального института*, Проблемы непрерывного образования: педагогические кадры. — 1998. — № П. — С. 16-18.